

ROSA ALCOY

Anticipaciones del Paraíso. El donante y la migración del sentido en el arte del Occidente medieval

Sans Soleil Ediciones, Vitoria-Gasteiz, 2017

Estarem d'acord que *Anticipaciones del Paraíso* és un títol suggeridor. L'interès, però, el trobarem en una obra fonamentada que ofereix un punt de vista original a una temàtica ben coneguda i diversament tractada com és la figura del donant en l'art. La tesi de la qual parteix Rosa Alcoy, l'autora, és que el donant es presenta davant la divinitat emulant l'Epifania dels Reis d'Orient. Les creacions artístiques que inclouen el donant responen al desig de la humanitat d'accedir al Paradís, lloc on pot gaudir del privilegi de contemplar la presència divina. Guiat per aquesta esperança, el donant es

col·loca al costat dels personatges sagrats en una anticipació de la Visió beatífica.

L'Epifania, «l'adoració històrica», és un tema amb uns esquemes ben definits, en els quals els donants acabaran suplint els Savis. Ho faran sovint amb gestos d'adoració, pregària o actes de donació. Com es reflecteix en el subtítol, l'autora mostra les translacions de sentit en l'art que s'han aplicat al tema del donant, fins al punt que alguns aspectes acaben allunyant-se de l'Epifania històrica.

Els resultats exposats en les *Anticipaciones del Paraíso* són fruit d'investigacions que l'autora portà a terme principalment durant els anys 2006-2008 i 2015-2016, i es fonamenten amb les rellevants teories que defensà en articles previs sobre el tema. Aquestes teories són revisades i ampliadades en el llibre i queden consolidades amb l'aportació de múltiples exemples que les corroboren.

Tal com la mateixa autora manifesta, el llibre pretén definir el concepte d'«Epifania del donant», complex per les seves múltiples variants, amb la intenció de delimitar-ne l'abast i així poder puntuar què és el que es pot considerar «Epifania del donant» i, per contra, quines altres solucions s'han desvinculat del concepte original. Per tal de reconèixer les que s'atenen a la definició, estipula un seguit de claus per a la identificació i en delimita les convencions específiques, tot revisant-ne la genealogia al llarg de l'edat mitjana a l'Europa occidental.

Amb el propòsit d'arribar a unes conclusions que provinguin d'una perspectiva global, Rosa Alcoy parteix de casos concrets amb l'estudi d'un generós catàleg d'obres. L'autora ens adverteix que, per abordar una temàtica tan extensa, fer un catàleg tancat i exhaustiu resulta una tasca impossible dins els límits del llibre. Per tant, la selecció d'obres comentades no és ni definitiva ni exclouent, i es manté oberta a ampliacions. Malgrat aquestes advertències, el catàleg recopilat en el llibre constitueix una mostra extensa de casos, i no obvia incloure singularitats que es desvien del fons comú. Tot i treballar amb una selecció, no deixa de ser molt representativa, i en algunes ocasions es tracten obres fonamentals de la Història de l'Art, com ara les pintures murals de Sant Climent de Taüll, el Díptic Wilton, la Mare de Déu del canonge van der Paele, la Mare de Déu del canceller Rolin, la Pietat de Fouquet o la Pietat de Bermejo, per citar-ne només algunes. L'autora s'ha centrat principalment en exemples gòtics, en concret dels segles XIV i XV, però també té en compte els seus precedents per tal de copsar l'evolució del tema. A l'altre extrem temporal s'inclouen obres a mig camí del món medieval i el modern, on també s'evidencia un impuls de la temàtica oferint continuïtat als esquemes plantejats al gòtic. Els exemples s'inclouen dins l'Europa occidental, amb un èmfasi especial tant als casos catalans com als seus models italians i dels Països Baixos.

En l'anàlisi de les obres, Alcoy té en compte els contextos artístics de les imatges i alhora la seva finalitat, sense oblidar que les fonts textuais i els aspectes litúrgics i festius poden ajudar a concretar-ne la interpretació.

En l'exhaustiu recorregut d'obres, l'autora demostra com els esquemes visuals de l'Epifania són adaptats en l'adoració del donant. Els Reis d'Orient, homes savis i poderosos, són aquells qui, reconeixent l'ésser diví acabat de néixer, es postren davant seu i d'aquesta manera indiquen el camí que porta a la salvació. Són un excel·lent model a seguir per part del fidel, que així podrà reviuir l'episodi de l'Epifania emmirallant-se en aquests Savis. Els donants esdevenen «aprenents de mag», una denominació exquisida encunyada per Alcoy.

Diverses van ser les estratègies figuratives per mostrar el donant com a aprenent. Una manera consistí a representar una «Epifania compartida», en la qual els donants s'ubicaven juntament amb els reis, amb unes actituds ben similars però matisades. També es donà el cas d'una «Epifania emancipada», quan sense la presència dels monarques, el donant està agenollat davant la Verge i el Nen. El donant pot estar pregant o bé orant davant la divinitat, encara que es poden localitzar alguns casos en què apareix meditant o reflexionant. Alcoy adverteix que, sobretot durant els últims segles del gòtic, es potencïa la individualització dels donants amb retrats més fidedignes.

L'autora defensa que quan es representa el donant davant la divinitat es busca afermar l'esperada possibilitat d'accedir al Paradís. La intenció dels donants és anticipar l'accés al lloc paradisiàc procurant que no sembli una irreverent prefiguració del Judici Final, ja favorablement resolta.

El llibre, estructurat en deu capítols, presenta dues parts ben diferenciades però complementàries: el donant en les escenes de goig i en les de dolor. En les primeres s'inclou el personatge amb l'esperança d'accedir al Paradís mentre que en les segones es mostra com a pecador que busca la redempció provinent del sacrifici de Crist. Com bé se'ns adverteix, per extreure conclusions generals és necessari tenir en compte aquestes dues vessants estretament lligades, ja que en el discurs de l'Epifania s'anticipa la Passió i la Redempció de la humanitat.

Pel que fa a la part dedicada al sentit del goig, Alcoy indica molt encertadament que trobem un tema precedent en els profetes que apareixen en conjunts murals romànics com els de Sant Pere del Bungal o Santa Maria d'Àneu. Són els profetes qui, a partir de les seves visions, introdueixen i acosten la divinitat a la humanitat. De manera similar, els Reis d'Orient també compleixen aquesta tasca.

Gràcies als múltiples exemples estudiats, l'autora ha pogut constatar que en el gòtic es va generalitzar la presència del donant i, precisament, un dels models amb més repercussió va ser el de l'Epifania. Com esmenta en més d'una

ocasió, els Reis eren un model a seguir pel fet que marquen el camí a recórrer per venerar Crist, el guia perfecte per accedir al Cel. No és estrany, doncs, que el tema aparegui en sepulcres, encara que tampoc es limita a contextos funeraris.

Abans d'entrar més en matèria, resulta aclaridora la contextualització que fa l'autora sobre la representació de l'ànima i els debats sobre la Visió beatífica, polèmica que es va generar amb el papa Joan XXII, vinculada a la impossibilitat de contemplar Déu abans del Judici Final. A partir d'aquest punt l'autora aborda les escenes de les «Epifanies del donant» com a parts d'un tot complex, que deriven d'uns esquemes i unes concrecions particulars. Citant l'autora: «La intención que albergan estas figuraciones epifánicas es abrir los accesos más vedados, difíciles o problemáticos que culminaban en la representación de los seres humanos ante Dios. Todo ello sobrelleva en las imágenes la prerrogativa de la salvación y anticipa la posibilidad de alcanzar el Paraíso de un modo intachable, sancionado y singularmente ortodoxo, tanto en el campo social como en el religioso» (Alcoy, 2017, p. 103-104).

El llibre fa una encertada divisió entre les primeres epifanies amb donants religiosos (epifanies pontificies, cardenalícies i episcopals) i les epifanies que inclouen laics com a donants. Dins dels cercles preeminents del clergat romà es va crear un format iconogràfic representant el donant davant la

Verge i el Nen. Aquestes «neoepifanies» no van ser vistes com un judici positiu sobre l'ànima del difunt, ja que el fet d'agafar el model dels savis d'Orient allunya la representació d'una proclama d'autosalvació. Es pot identificar amb regularitat en tombes del segle XIII, tot i que Alcoy no descarta que podrien haver existit casos anteriors no conservats.

Entre les epifanies als donants laics es conserven produccions reials i elitistes que també depenen del model epifànic. Com l'autora comenta, no era gens estrany que es volgués introduir el retrat del rei donant en l'aspecte dels Reis Mags. Durant els últims segles del gòtic els més poderosos van afavorir la proliferació del tema. Als governants els interessava comparar-se amb els savis monarques i treure'n profit gràfic, mentre que els clergues tendien a presentar visions més austeres. Com indica Alcoy, per fer una anàlisi de l'Epifania del donant no es poden deixar de banda la litúrgia i les celebracions, que tenen un remarcable protagonisme en la difusió de les idees teològiques. Al llarg de la investigació, l'autora cita fragments de fonts literàries, algunes de les quals provinents de la patristica, en què s'evidencia l'estreta relació entre l'adoració dels Reis d'Orient i la dels fidels a imitació dels Mags. La manera com es vivia la religiositat en cada moment podia afavorir variants i canvis de lectura en l'art.

Molt interessant resulta el capítol en què l'autora fa èmfasi en les alternatives visuals de la re-

presentació de l'Epifania del donant. Alcoy posa de manifest que a mesura que passin els segles hi haurà obres que prescindiran dels esquemes inicials de l'Epifania històrica per evolucionar cap a altres fórmules més particulars. En aquest recorregut exhaustiu, l'autora diferencia el que es pot considerar pròpiament una Epifania del donant i el que s'escapa dels seus límits conceptuals. No es poden considerar com a tals els casos en què no hi ha relació entre els diferents personatges de l'escena, o, quan els donants són representats extremament petits al costat de la divinitat. Tampoc es podria considerar així quan en lloc de la Verge i el Nen apareix el que s'entén com la seva escultura o pintura dins de l'obra. Per tant, la grandària i l'emplaçament espacial del donant tenen un paper important en la plasmació del concepte, i també la relació entre l'home i la divinitat. És evident que quan existeix una notable desproporció de les dimensions es perd la unitat de l'escena.

El que l'Epifania del donant pretén és establir un vincle amb la divinitat alhora que se'n distancia prudentment per no caure en un terreny herètic. Elements recurrents en una Epifania són la posició oferent i orant del Reis Mags, que també adopten els donants. Per altre cantó, es poden trobar variants com, per exemple, la poc freqüent inclusió de la Verge de la Llet o de la Verge de la Humilitat. També trobem altres fórmules diverses amb la incorporació de sants en el grup de la Mare i el Fill, concebuts els primers com a

advocats i intercessors del donant, a la vegada que guies cap a la salvació.

Resulta ben atractiva la teoria que ens proposa l'autora referint-se al grup de la Verge i el Nen isolat: és una imatge de culte autònoma que convida el fidel espectador a implicar-se com a agent epifànic.

Els donants solen aparèixer orant, o en postració estàtica, i en la majoria d'ocasions no tenen un contacte físic amb el Nen. Com a variants, Jesús es pot mostrar dret sobre els genolls de la mare, pot beneir o també es pot representar en actitud més distesa. El donant (o la donant) pot aparèixer, o no, com a oferent. En tal cas, normalment porta com a ofrena l'obra mateixa en què surt representat. Sovinteja amb el temps la figura del donant que substitueix els Reis d'Orient i també la cada cop més freqüent presència de sants advocats, encara que l'autora ens recorda que igualment els àngels poden fer aquesta funció.

Alcoy tampoc s'oblida de mencionar l'aspecte debatut de si el donant es representava en cos o només en ànima. L'autora comenta que en la majoria de casos el representat pretenia que la seva imatge es referís tant a l'ànima com al cos, i adverteix que aquesta ambigüitat dual jugava a favor del tema. Alcoy conclou la part dedicada al sentit del goig referint-se als donants que es representen, amb menys freqüència, en altres escenes del cicle de la infància, com ara l'Anunciació. En aquesta, de caràcter més íntim, no sol ser

habitual que s'hi mostrin personatges externs al relat evangèlic.

Entrant en la part del sentit del dolor, l'autora assenta les bases i traça el camí per a una futura investigació sobre el tema. Incorpora aquest capítol al llibre considerant-lo una part complementària i essencial per donar sentit a les escenes de goig. Com explica l'autora, al llarg del segle XIII sorgeixen nous formats que situen el donant al peu de la Creu, a semblança de Maria Magdalena o sant Francesc. D'aquesta manera es presenten com a pecadors que han de ser redimits i que, per tant, també aspiren a la salvació. El donant es pot integrar igualment dins del tema del Baró de Dolors, en el Calvari, en Pietats (originant-se així el que Alcoy anomena «Pietat del donant»), en altres escenes de la Passió, i menys sovint en episodis anteriors a la Crucifixió.

En definitiva, *Anticipaciones del Paraíso* és un llibre bàsic i cabdal en l'anàlisi de la figura del donant. A través de les 492 pàgines es demostren sobradament les teories de l'autora i s'hi veu fins a quin punt l'Epifania del donant té una gran extensió i múltiples variants. D'altra banda, hi queda evidenciada la importància global de les escenes epifàniques en l'Europa occidental, concebudes com a anticipacions del Paradís.

Tot i que l'autora subratlla que falten obres per considerar, el nombre d'exemples citats i comentats és molt extens, amb peces ben significatives, fins al punt que és legítim establir unes conclusions

generals. A més, cal recalcar l'esforç de l'autora i de l'editorial per oferir al lector un extens corpus d'imatges, cosa que, sens dubte, facilita la lectura i la comprensió del llibre.

En el contingut es fa manifest el vast coneixement de l'autora sobre pintura romànica i gòtica, no només de Catalunya i de la Península, sinó també d'Europa, en especial del territori italià i flamenc. A partir del concepte «Epifania del donant» accedim a suggeridores relectures d'obres tan estudiades com la Mare de Déu del canceller Rolin, la Mare de Déu del canonge van der Paele o l'Epifania de Hieronymus Bosch del Museu del Prado, entre tantes d'altres. En especial voldria destacar la magnífica interpretació de l'autora sobre el retrat de Francesco d'Este de Rogier van der Weyden, conservat al Metropolitan Museum of Art.

Estarem pendents de si les «traces» que es deixen obertes per a una insinuada segona part portaran l'autora a oferir-nos una nova publicació.

Alba Barceló
Universitat de Barcelona
alba.barcelo@ub.edu

DIANA CARRIÓ-IVERNIZZI (dir.)

*Embajadores culturales.
Transferencias y lealtades de
la diplomacia española de la
Edad Moderna*

UNED, Madrid, 2016

En los últimos años estamos viviendo en una *tiranía* fruto de la ultravaloración de los artículos breves de investigación científica, escritos para cumplir con unos estándares de calidad y producción que nos vienen impuestos. A pesar de la dificultad que supone la redacción de un libro, este se valora menos que un texto para alguna de las principales revistas indexadas, por mucho que aquel pase por una evaluación por pares ciegos, tal y como sucede con la obra que aquí reseño, que, como se indica en su introducción, fue juzgada por los expertos más reconocidos en la materia. Todo ello ha supuesto un menosprecio al proceso de

Aquest article ha estat publicat originalment a **Matèria. Revista internacional d'Art** (ISSN en línia: 2385-3387)

Este artículo ha sido publicado originalmente en **Matèria. Revista internacional d'Art** (ISSN en línea: 2385-3387)

This article was originally published in **Matèria. Revista internacional d'Art** (Online ISSN: 2385-3387)

MATÈRIA

Revista internacional d'Art

Els autors conserven els drets d'autoria i atorguen a la revista el dret de primera publicació de l'obra.

Els textos es difondran amb la llicència de reconeixement de Creative Commons, la qual permet compartir l'obra amb tercers, sempre que en reconguin l'autoria, la publicació inicial en aquesta revista i les condicions de la llicència: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ca>

Los autores conservan los derechos de autoría y otorgan a la revista el derecho de primera publicación de la obra.

Los textos se difundirán con la licencia de reconocimiento de Creative Commons que permite compartir la obra con terceros, siempre que éstos reconozcan su autoría, su publicación inicial en esta revista y las condiciones de la licencia: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.es>

The authors retain copyright and grant the journal the right of first publication.

The texts will be published under a Creative Commons Attribution License that allows others to share the work, provided they include an acknowledgment of the work's authorship, its initial publication in this journal and the terms of the license: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

